Mato Slančiausko Gruzdžių valsčiuje surinktos pasakojamosios tautosakos repertuaro ypatumai

Jūratė Šlekonytė

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

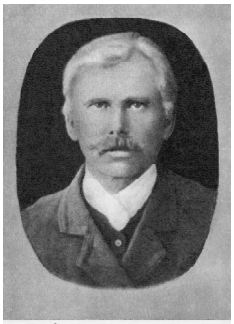

Lietuvių folkloristikai ypač reikšminga Mato Slančiausko (1850–1924) surinkta folkloro medžiaga. Tai autentiškas XIX a. pab.–XX a. pr. Šiaurės Lietuvos gyventojų gyvenimo būdo, pasaulėžiūros šaltinis, sukauptas ir išsaugotas kaimo amatininko šviesuolio.

M. Slančiausko surinktos pasakojamosios tautosakos ypatumai jau yra gana išsamiai aptarti[1], todėl šio straipsnio tikslas – paanalizuoti Gruzdžių valsčiuje jo užrašytą sakytinę tautosaką tam tikrais aspektais. Tai atliksime: 1) įvertindami medžiagos žanrinę įvairovę ir populiarumą bei 2) palygindami ją su likusios Lietuvos pasakojamosios tautosakos repertuaru. Tokia repertuaro analizė leis įžvelgti bendrąsias tautosakos žanrų paplitimo tendencijas šiame krašte. Straipsnyje aptariamoms pasakoms taikoma A. Aarnės–St. Thompsono klasifikavimo sistema (AT). Santrumpa AT bei skaičius prie jos nurodo, kokią vietą kūrinys užima tarptautiniame pasakų kataloge.

M. Slančiauskas gimė Gruzdžių valsčiaus Trùmpaičių sodžiuje, bežemio medinių indų dirbėjo šeimoje. Didelio išsilavinimo jam neteko gauti. Tėvas kiek pamokė iš lenkiško elementoriaus, vėliau atidavė mokytis pas Rudìškių vargonininką, mokslai tęsti Jõniškyje, Gruzdžiuosè. Dėl didelių nepriteklių šeimoje keliai į tolesnį mokslą buvo užverti, tad teko mokytis siuvėjo amato. Ši aplinkybė ir apsprendė M. Slančiausko likimą. Siuvėjo profesijai tuo metu buvo būdingas mobilumas, nes, norint užsidirbti duonos kąsnį, reikėjo keliauti iš kaimo į kaimą, nuo trobos prie trobos. Taigi M. Slančiauskas daug bendravo su paprastais valsčiaus žmonėmis.

Jau 1866 m. vaikščiodamas po kaimus jis ėmė užrašinėti iš kaimo moterų žinias apie liaudiškąją mediciną. Aktyviau tautosaką rinkti paskatino bendradarbiavimas su „Aušra“, į kurią jis ėmė nuolat siųsti užrašytus liaudies kūrinius. M. Slančiauskas reiškėsi ir kaip aktyvus visuomenininkas. Jis buvo vienas iš „Atgajos“ draugijos įkūrėjų bei veiklus jos narys. 1895 m. už šią veiklą pakliuvo į Šiaulių kalėjimą, vėliau patyrė tremtinio dalią. Tad folkloro rinkimą atnaujino tik grįžęs iš tremties 1900 m. ir apsigyvenęs Trùmpaičiuose. Šį darbą tęsė, kol leido jėgos. Paskutiniai tautosakos rinkiniai datuojami 1918 m.

M. Slančiausko surinkti kūriniai J. Basanavičiaus ir J. Jablonskio rūpesčiu įvairiuose rinkiniuose pradėti publikuoti jau XIX a. pabaigoje. Sovietmečiu jie skelbti tuo metu pasirodžiusiuose folkloro rinkiniuose, o galiausiai dviem at-

Straipsnis, serijos „Lietuvos valsčiai“ Lietuvos lokalinių tyrimų mokslo darbų komisijos įvertintas 2008 03 05, „Versmės“ leidyklai įteiktas 2005 11 04, pirmą kartą paskelbtas 2010 08 16 elektroninio serialinio leidinio „Lietuvos lokaliniai tyrimai“, ISSN 2029-0799 visatekstėje svetainėje www.llt.lt.

[1] Vėlius N. Matas Slančiauskas ir jo pasakos, *Šiaurės Lietuvos pasakos*, sur. M. Slančiauskas, par. N. Vėlius ir A. Seselskytė, red. K. Aleksynas, Vilnius, 1974, p. 9–36.

skirais rinkiniais buvo išleista per visą M. Slančiausko gyvenimą sukaupta pasakojamoji tautosaka. Tai „Šiaurės Lietuvos pasakos“ (1974 m.) bei „Šiaurės Lietuvos sakmės ir anekdotai“ (1975 m.). Atskirą rinkinį („Šiaurės Lietuvos sakmės ir pasakos“ (1985 m.) sudarė ir jo bendradarbių surinkta medžiaga. Šie rinkiniai iki šiol yra nepamainomas sakytinės tautosakos tyrimų šaltinis folkloristams bei senosios, sulig daugkartine kartų kaita slenkančios užmarštin, pasaulėjautos atspindys paprastam skaitytojui. Surinkta ir publikuota nemažai atsiminimų apie patį M. Slančiauską ir jo veiklą.

M. Slančiausko folklorinių rinkinių tituliniai puslapiai

Per visą savo gyvenimą M. Slančiauskas užrašė apie 800 pasakojamosios tautosakos kūrinių. Didžiausia jų dalis surinkta Gruzdžių valsčiuje, daugiausiai iš gimtojo Trumpaičių kaimo gyventojų. Tikslų kūrinių, užrašytų Gruzdžių valsčiuje (kaip, beje, ir bendrą), skaičių įvardinti yra sudėtinga, nes dalis jų be metrikų: neturi nuorodų, kur, kada ir kas juos pateikė. Be to, yra kūrinių, užrašytų po du, tris kartus, kai kuriuos jis po kelis kartus sąmoningai perrašinėjo[2]. Iš pateiktų kūrinių metrikų galime atsekti, jog tautosaka užrašinėta daugiausiai Gruzdžių valsčiaus arba su juo besiribojančiuose kaimuose: Dargiuosė, Gedvỹdžiuose, Gruzdžiuosė, Gulbinuosė, Jankū̃nuose, Laumakiuosė, Linkáičiuosė, Račiuosė, Rakañdžiuose, Ražuose, Rudìškiuose, Staneliuosė, Šakýnoje, Šilmikiuosė, Šimkū̃nuose, Toliõčiuose, Trùmpaičiuose, Trumpaitẽliuose, Žmirkliuosė ir kt.

Didelę tautosakos kūrinių dalį M. Slančiauskas rašė iš atminties. Pirmiausiai tai buvo iš tėvo Mateušo Tadeušo girdėti pasakojimai,– jis mėgęs sekti sakmes, pasakas. Kitą dalį tokių kūrinių sudarė M. Slančiausko iš kaimynų, pažįstamų žmonių nugirsti tautosakos tekstai, kurių pateikėju nurodė save patį. Gana aktyvūs pateikėjai buvo ir jo šeimos nariai ar giminės (daug kūrinių pateikėjų turi Slančiausko pavardę). Gera pasakotoja buvusi ir motina Teresė Slančiauskienė (Kardišauskaitė). Nemažai pasakų pasekė vyriausioji dukra Kristina, ilgainiui tapusi aktyvia tėvo pagalbininke: tik išgirdusi naują kūrinį, tuoj jį papasakodavusi.

Kaip minėta, aktyviausi pateikėjai buvo iš M. Slančiausko gimtojo Trumpaičių kaimo, kur praleista daugiausia laiko, nes čia žmonės jį geriau pažinoję ir mielai pasakodavę. Iš šios vietovės kilę ne tik pateikėjai, bet ir aktyvūs talkininkai: Pilypas Grigutis, Pranas Narvydas. Gerų pateikėjų pavardes galima atsekti peržvelgus kūrinių metrikas. Nemažai kūrinių pateikė Marijona Čeputytė, Pilypas Slančiauskas ar Gaudentas Grigutis.

[2] *Ten pat*, p. 9–36; Vėlius N. M. Slančiausko užrašyta pasakojamoji tautosaka (anekdotai, sakmės, pasakojimai), *Šiaurės Lietuvos sakmės ir anekdotai*, sur. M. Slančiauskas, par. N. Vėlius ir A. Seselskytė, red. K. Aleksynas, Vilnius, 1975, p. 7–20.

© *VšĮ „Versmės“ leidykla, Lietuvos lokaliniai tyrimai, ISSN 2029-0799*
Interneto svetainės www.llt.lt. pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas, kurio nuorašas patvirtintas notaro 2010 08 16, internete nuolat skelbiamas nuo 2010 08 16.

Gruzdžių valsčiaus žmonės turėjo turtingą pasakojamąją tradiciją. Tai liudija gausūs įvairios medžiagos užrašymai. M. Slančiauskas čia užrašė pasakų, sakmių, padavimų, anekdotų, pasakojimų ir oracijų. Didžiausią surinkto tautosakos repertuaro dalį sudaro sakmės, o pasakos – tik nepilną trečdalį. M. Slančiausko būta ne tik darbštaus, bet ir kruopštaus bei pedantiško tautosakos rinkėjo, turėjusio neblogą folkloristo orientaciją. Jo sudarytuose rinkinėliuose kūriniai sudėti ne atsitiktinai, o pagal žanrus: vienur pasakos apie gyvūnus, kitur – stebuklinės pasakos, dar kitur – buitinės pasakos ir anekdotai.

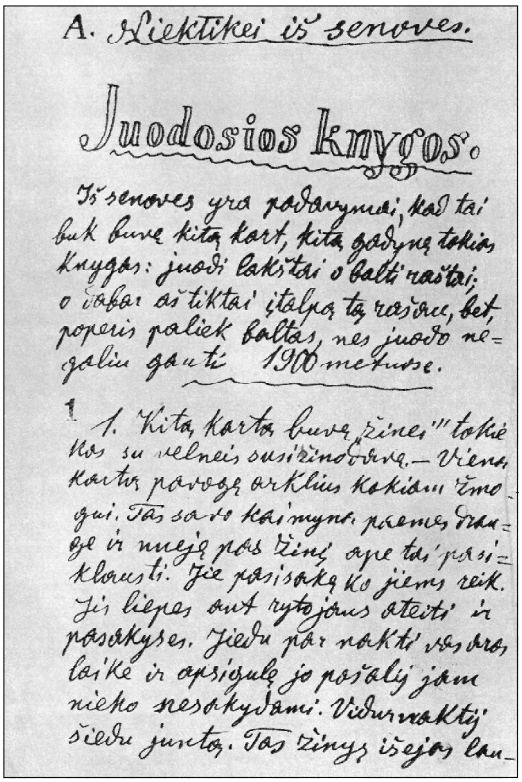
A. Liektikei iš senoves.

Juodosios Knygos.

Iš senoves yra padavimai, kad tai buk buvę kitą kart, kita gadynę tokios Knygos: juodi lakštai o balti raštai; o dabar aš tiktai įtalpą tą rašaru, bet, poperis paliek baltas, nes juodo negalim gauti 1900 metuose.

1. 1. Kita karta buvę „žines" tokie kas su velnais susižinodavę. — Viena karta pavogę arklius kokiam žmogui. Tas sako kaimyna, prieme, drauge ir nueję pas žinį apie tai pasiklausti. Jis pasisakę ko jiems reik. Jis liepes aut rytojaus ateiti ir pasakyses. Jiedu par naktį vogdavo, laike ir apsigulę jo pašalį jam nieko nesakydami. Vidurnaktį šiedu juntą. Tas žinys išejos lau-

M. Slančiausko užrašytos sakmės faksimilė. LLTI

M. Slančiausko užrašymai rodo, jog šiame krašte populiarių būta *pasakų apie gyvūnus*. Tai kūriniai, kuriuose pagrindiniai personažai būna gyvūnai, turintys žmogiškų savybių. Paprastai vaizduojami stereotipiniai personifikuoti gyvūnai, įkūnijantys tam tikras žmogiškas savybes, pvz. lapė – gudrumą, vilkas – kvailumą, zuikis – bailumą ir kt. Nemažai pasakų turi etiologinį pradą, ryškų didaktinį atspalvį.

Dalis Gruzdžių valsčiuje surinktų šio žanro pasakų yra populiarios, kitos – retos ar daugiau niekieno neužrašytos. Folkloro fondai papildyti populiariomis Lietuvoje pasakomis: „Gyvūnas prakalbinamas ir paleidžia sugautą paukštį"[3], „Vilkai lipa kits kitam ant nugaros"[4], „Senas šuo ir vilkas"[5], „Katinas – lapės vyras"[6], „Už gerą piktu atsimokama"[7], „Šuns bajorystės dokumentai"[8]. Užrašyta ir rečiau Lietuvoje aptinkamų pasakų apie gyvūnus. Lygindami su bendru Lietuvos pasakų repertuaru, galime fiksuoti įdomių pastebėjimų. M. Slančiausko užrašyta pasaka „Juodvarnio regėjimas, bitės klausa"[9] yra palyginti reta – visoje Lietuvoje užrašyti tik 9 variantai, tačiau 6 iš jų – būtent Vidurio Lietuvoje[10]. Retai sutinkama ir pasaka „Šuo mėgdžioja vilką, norėdamas papjauti arklį"[11]. Vėlgi visoje Lietuvoje yra fiksuoti tik 9 variantai, iš kurių 4 – Vidurio Lietuvoje[12]. Pasakos „Vėjo ir saulės derybos"[13] iš 6 visoje Lietuvoje užrašytų variantų 4 priskiriami Vidurio Lietuvai. Tai patvirtina regioninį šių kūrinių išskirtinumą. Lietuvių pasakojamosios tautosakos repertuaras papildytas ir vienetinėmis, tik iš M. Slančiausko užrašymų žinomomis pasakomis apie musę ir bitę – kuri geriau tinka prie ponų[14], etiologinio pobūdžio pasaka apie žvirblių ir kregždžių nesantaiką[15], apie sparvos ir uodo pagyras[16] bei apie lapės ir šarkos gudrybę[17].

[3] AT 6, SIŠLP 35.
[4] AT 121, SIŠLP 17.
[5] AT 101, SIŠLP 82.
[6] AT 103A, SIŠLP 95.
[7] AT 155, SIŠLP 16, 136.
[8] AT 200, SIŠLP 43.
[9] AT 238, SIŠLP 26.
[10] KLPTK I.
[11] AT 47D, SIŠLP 26.
[12] KLPTK I.
[13] AT 298, SIŠLSA 315.
[14] SIŠLP 27.
[15] SIŠLP 10.
[16] SIŠLP 29.
[17] SIŠLP 39.

© VšĮ „Versmės" leidykla, Lietuvos lokaliniai tyrimai, ISSN 2029-0799

Interneto svetainės www.llt.lt. pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas, kurio nuorašas patvirtintas notaro 2010 08 16, internete nuolat skelbiamas nuo 2010 08 16.

Pasakėčios – trumpi alegorinės formos didaktiniai kūriniai – nebuvo populiarūs sakytinėje lietuvių tradicijoje, tad ir M. Slančiauskas Gruzdžių apylinkėse jų užrašęs nedaug. Tai pasakėčios: „Sergantis liūtas“[18], „Vilkai nebijo šunų“[19], „Kiekvienam savo gražiausi“[20]. Užrašyta keletas retų (yra dar po vieną užrašymą) pasakėčių apie varną, auginančią vanagiuką[21] bei apie laukinę ir naminę bites[22].

Didžiausią šiame valsčiuje M. Slančiausko užrašytų pasakų repertuaro dalį sudaro *stebuklinės pasakos* – kūriniai, kuriuose vaizduojami antgamtiniai, nepaprastų savybių turintys personažai, magiški daiktai, sudėtingos užduotys.

Daugelis Gruzdžių valsčiuje fiksuotų šios rūšies pasakų yra visoje Lietuvoje puikiai žinomi kūriniai. Stebuklinių pasakų populiarumą tarp Gruzdžių krašto gyventojų liudija po keletą ar daugiau to paties tipo pasakų užrašymų. Dviem variantais mus pasiekė labai populiari Lietuvoje stebuklinė pasaka „Stipruolis ir jo bendrakeleiviai“[23], kurioje atsispindi nepaprasta labai stiprių herojų kilmė. Antai viename pasakos variante herojus Martynas yra nutašomas iš alksnio medgalio[24], o kitame – gimsta iš meškos ir vyro sąjungos[25]. Užrašyta labai populiari Lietuvoje (iš viso 178 var.) pasaka „Karalaitė karste“[26]. M. Slančiausko Trumpaičiuose nugirstas kūrinys išsiskiria nedėsninga pabaiga: išgelbėjęs velnių apsėstą karalaitę, jaunikaitis nugyvenęs su ja kaip brolis su seserim[27].

Gruzdžių valsčiaus pasakose dar ryškiai atsispindi senoji kaimo žmonių pasaulėžiūra, per ilgus amžius susiformavęs požiūris į tam tikrus gyvenimo reiškinius. Mirties neišvengiamumas tautosakoje įkūnijamas giltinės vaizdinyje. Pasakoje „Velniai terboje“[28] vaizduojama, kaip sugebėjęs giltinę pergudrauti bernas pasipelno ir lieka turtingas[29]. Tuo tarpu pasakoje „Mirtis kūma“[30] žmogus, tapęs giltinės krikštasūniu ir gavęs galimybę praturtėti, pažeidžia draudimą ir žūsta[31]. Tai liudija dvejopą požiūrį į mirtį: ne tik kaip į neišvengiamą dalyką, bet ir galingą jėgą, galinčią padėti žmogui.

Dviem variantais užrašyta pasaka „Gera ir bloga mergaitė“[32]. Viename kūrinio variante aptinkamas retas Dievo pirtyje[33], kitame – Lietuvoje populiarus meškos pirtyje vaizdinys[34].

M. Slančiauskas užrašė tris pasakos „Žvejys ir žmona“[35] variantus. Viename tekste žvejo norus pildo Dievas[36], kitame – senelis[37], trečiame – kertama obelėlė[38].

Iš užrašytųjų populiarių kūrinių dar minėtinos šios pasakos: „Burtininkas ir jo mokinys“[39], „Užburtos karalaitės ir jų pilys“[40], „Nepaprastas žirgas“[41], „Ragai“[42], „Žmogus, supratęs gyvulių kalbą“[43], „Nykštukas“[44], keletas pasakos „Trys nepaprasti kūdikiai“[45] variantų. Mažiau populiarios stebuklinės pasakos: „Neištikima žmona“[46], „Baimės nepažįstąs jaunuolis“[47], pasakų „Užburtos karalaitės ir jų pilys“ bei „Slibino mirtis kiaušinyje“[48] junginys. Beje, pastarasis pasakos variantas turi kiek netikėtą etiologinę pabaigą: *„Daugiaus jiedu susiženiję. Tai dabar ant to vieto Amerika“*. Kitos „vidutinio“ populiarumo pasakos yra „Vyras – baidyklė/gyvūnas“[49], „Žmogumi virtęs gyvūnas“[50], „Ežiukas“[51], ke-

[18] AT 50, SIŠLP 38.
[19] AT 107, SIŠLP 31.
[20] AT 247, SIŠLP 1.
[21] SIŠLP 4.
[22] SIŠLP 24.
[23] AT 301B.
[24] SIŠLP 102.
[25] SIŠLP 134.
[26] AT 307.
[27] SIŠLP 74.
[28] AT 330B.
[29] SIŠLP 69.
[30] AT 332.
[31] SIŠLP 104.
[32] AT 480.
[33] SIŠLP 81.
[34] SIŠLP 112.
[35] AT 555.
[36] SIŠLP 71.
[37] SIŠLP 146.
[38] SIŠLP 147.
[39] AT 325, SIŠLSA 243.
[40] AT 401A, SIŠLSA 63, 90, 93.
[41] AT 531, SIŠLP 73, 89.
[42] AT 566, SIŠLP 130, SIŠSA 174.
[43] AT 670, SIŠLP 49, 420.
[44] AT 700, SIŠLP 87.
[45] AT 707, SIŠLP 84, 99, 01.
[46] AT 318, SIŠLP 98, 103.
[47] AT 326, SIŠLP 129.
[48] AT 401A+302, SIŠLP 63.
[49] AT 425A, SIŠLP 150.
[50] AT 425C, SIŠLP 64.
[51] AT 441, SIŠLP 133.

letas pasakos „Utėlės odos batukai“[52] variantų, „Trys daktarai“[53], „Žmogus, kuris skraido kaip paukštis ir nardo kaip žuvis“[54], „Uždaryta nelaimė“[55]. Tarp M. Slančiausko užrašytų stebuklinių pasakų randame labai retai fiksuotų tekstų, tačiau kai kurie kūriniai pasiekė mus tik šio tautosakos rinkėjo dėka. Tai pasaka „Kiaulytė žmona“[56], visoje Lietuvoje turinti tik 4 užrašymus, o pasakas apie gyvatę pačią[57], apie kareivį[58], apie stipruolį Joną[59], apie turtingo tėvo sūnaus nesėkmes[60] žinome tik iš M. Slančiausko užrašymų.

Novelinių pasakų M. Slančiausko rinkiniuose nedaug. Tik viena kita užrašyta ir Gruzdžių apylinkėse. Tai keli pasakos „Užsispyrėlės sutramdymas“[61] variantai, „Tinginė šiaudų kūlyje“[62], „Plėšiko sužadėtinė“[64]. Šie kūriniai būdingi visai Lietuvai.

Kiek daugiau surinkta *buitinių pasakų*. Užrašyta kūrinių, bene labiausiai paplitusių Lietuvoje: „Gudruolis ir gobšuolis“[65] ir „Visa žinantis daktaras“[66]. „Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogo“ duomenimis, pirmosios užrašyta 218, o antrosios – 229 variantai[67]. Mažiau populiarios pasakos: „Pasislėpęs meilužis išsiperka“[68], „Tinginti verpti žmona“[69], „Pelė po dubeniu“[70], „Švepluojančios merginos“[71], „Beržas pirkėjas“[72], „Brangi katė“[73], „Šykštus kunigas“[74]. Iš retesnių buitinių pasakų reiktų paminėti pirmuoju asmeniu pasektus nuotaikingus, komiškus kūrinėlius apie kelionėje patirtus nuotykius: „Žmogus ieško pribuvėjos“[75], pasakų „Žento nesėkmės“ ir „Moteris eina alaus“[76] junginį. Humoristiniu turiniu išsiskiria pasakos „Skusta ar kirpta“[77] ir „Žmona nepažįsta pati savęs“[78]. Tik M. Slančiausko yra užrašyta pasaka apie moterų kantrybę[79].

Nors *melų* ir *formulinių* pasakų randame ir daugiau, tačiau, remiantis kūrinių metrikomis, galime teigti, jog Gruzdžių valsčiuje užrašyta po vieną melų („Žmogus žuvies pilve“[80]) ir formulinę („Gaidelis išmuša vištelei akelę“[81]) pasaką.

Nepopuliarių būta *pasakų-legendų* – kūrinių apie Dievo, Kristaus ir įvairių šventųjų keliones po žemę, jų santykius su žmonėmis. Tai šios pasakos: „Žmogus danguje“[82], „Šventasis eina per vandenį“[83], „Mėsa iš gyvos karvės šlaunies“[84], „Švento Jurgio balno kilpa“[85], „Sukaustytas velnias“[86], „Žmogus ant kryžiaus“[87], „Visada velnias keikiamas“[88], „Vargšas danguje“[89]. Galbūt jų nepopuliarumui įtakos turėjo palyginti vėlyva kilmė.

Rinkiniuose aptinkame keletą *pasakų apie kvailą velnią*. Tai komiški kūrinėliai, vaizduojantys žmogaus ir velnio ar berno ir pono santykius. Šios pasakos dažniausiai egzistuoja tik tarpusavio junginiuose, t. y. išvardinama daug nuotykių su velniu. Čia užrašytos pasakos apie ūkininką, kuris engia bernus[90], „Velnias bijo našlės“[91], apie velnią, draugavusį su žmogumi[92].

Nedaug užrašyta *parabolių* – trumpų alegoriškų moralizuojamo turinio kūrinėlių: „Be pilvų nuobodu“[93], „Lobio radėjai nužudo vienas kitą“[94], „Elgetos duona“[95]. Originalūs yra kūriniai apie senelio patarimą ponams[96], apie personifikuotas teisybę ir neteisybę[97].

[52] AT 621, SIŠLSA 310, SIŠLP 100.
[53] AT 660, SIŠLP 77.
[54] AT 665, SIŠLP 92.
[55] AT 735A, SIŠLSA 322.
[56] AT 413A*, SIŠLP 79.
[57] SlŠLP 116.
[58] SlŠLP 137.
[59] SlŠLP 83.
[60] SlŠLSA 209.
[61] AT 901, SIŠLP 109, SIŠLSA 28.
[62] AT 902*, SIŠLSA 19.
[64] AT 955, SIŠLP 78.
[65] AT 1539, SIŠLP 135.
[66] AT 1641, SIŠLP 36.
[67] KLPTK II.
[68] AT 1358A, SIŠLP 75.
[69] AT 1405, SIŠLSA 18.
[70] AT 1416, SIŠLSA 317.
[71] AT 1457, SIŠLSA 13.
[72] AT 1643, SIŠLP 65.
[73] AT 1651, SIŠLP 91.
[74] AT 1736, SIŠLSA 47.
[75] AT 1680+1355C, SIŠLP 67.
[76] AT 1681+1387, SIŠLP 68.
[77] AT 1365B, SIŠLSA 21.
[78] AT 1383, SIŠLSA 17.
[79] SlŠLP 96.
[80] AT 1889G, SIŠLSA 334.
[81] AT 2021B, SIŠLP 32.
[82] AT 800, SIŠLSA 198.
[83] AT 827, SIŠLSA 274.
[84] AT–, SIŠLSA 285.
[85] AT 790*, SIŠLSA 318.
[86] AT 803, SIŠLSA 340.
[87] AT 800A, SIŠLSA 359.
[88] AT 846, SIŠLSA 307, 308.
[89] AT 802, SIŠLSA 270.
[90] AT 1000+1002+1003+1006*+1013+1120+1116, SIŠLP 66.
[91] AT 1164B, SIŠLP 118.
[92] AT 1030+1071+1072+1063, SIŠLSA 305.
[93] AT 716*, SIŠLSA 203.
[94] AT 763, SIŠLSA 272.
[95] AT 837, SIŠLSA 273.
[96] SlŠLSA 199.
[97] SlŠLSA 302.

© VšĮ „Versmės“ leidykla, Lietuvos lokaliniai tyrimai, ISSN 2029-0799

Interneto svetainės www.llt.lt. pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas, kurio nuorašas patvirtintas notaro 2010 08 16, internete nuolat skelbiamas nuo 2010 08 16.

Didesnę Gruzdžių valsčiaus pasakojamosios tautosakos repertuaro dalį sudaro nepasakinė tautosaka. Gausūs užrašymai liudija sakmių paplitimą šiame krašte.

Gana populiarių būta *etiologinių sakmių* – kūrinių apie aplinkos objektų, gyvūnų tam tikrų savybių kilmę. Dauguma jų yra gerai Lietuvoje žinomi kūriniai: apie merginą ir mėnulį, kur paaiškinama, kodėl negalima rodyti į mėnulį pirštu[98], apie tai, kodėl kurmis negali skersai kelio perbėgti[99], ar kodėl vyrai padirbę ilsisi, o moterys niekada neturi poilsio[100]. Užrašyta ir populiari sakmė, paaiškinanti, kodėl gegutė neperi kiaušinių[101], krikščioniškų atspindžių turinti sakmė apie varlės kilmę[102], komiška sakmė apie tai, kodėl vienas kitą susitikę šunys susiuosto[103], ar tekstai, pasakojantys, kaip velnias uodus sukūręs, o Dievas – blusas[104], apie vieversio ir rupūžės kilmę[105]. Aptinkama keletas rečiau fiksuotų sakmių. Tai kūrinėliai, kuriuose aiškinama, kodėl gegutė šalinasi žmonių[106], kodėl lakštingalos plunksnos tokios prastos[107], kaip Dievas velniui paskyręs tuos žmones, kurie nusiprausę nenusišluosto[108], kaip Liucius ir Dievas tvėrė žemę[109].

Etiologines sakmes populiarumu lenkia *mitologinės* sakmės. Šiuose nedidelės apimties kūrinėliuose atsispindi žmogaus požiūris į aplinką, santykis su mitiniu pasauliu. Mėgtos baugios sakmės, dažnu atveju apie numirėlius, pvz., sakmė apie numirėlių imtynes[110]. Kūrinys įdomus dėl tam tikros prieštaros. Nors ir papasakotas pirmuoju asmeniu (tai būdingas mitologinių sakmių bruožas), tačiau jaučiama, kad pasakotojas netiki jo tikrumu, nes veikiausiai ne pats tą nutikimą yra patyręs. Tad ir kūrinio funkcija šiuo atveju yra tik antrinė – pasakojama klausytojų pramogai (paprastai sakmių sekimu iliustruojamos tam tikros bendruomenės elgesio taisyklės[111]). Sakmėje apie besigalynėjantį pakaruoklį paaiškinama tokių būtybių kilmė – tai ne laiku (per anksti) mirę žmonės, dar vadinti nelaikiais, turintys atbūti žemėje jiems skirtus metus[112]. Žmones labai dominęs pomirtinis pasaulis. Tai matome sakmėje apie iš numirusių atsikėlusią moterį, kuri negalėjusi papasakoti, ką ten mačiusi[113]. Sakmėje apie ponų dukrą, kurią po mirties šokinę velniai, užsifiksavęs archajiškas tikėjimas – tėvai dukrą, kad nesivaidentų, turi palaidoti baloje[114].

Palyginti nedaug sakmių užrašyta apie velnią, tačiau jos išsiskiria savitumu. Ypač įdomūs kūriniai apie kunigu apsimetusį velnią[115], kuriuose atsispindi įprastos velnio savybės: velnias nori, kad žmogus pasikartų[116] ar bijo šventinto vandens[117]. Neretai velnias įsivaizduotas ne kaip kenkianti, o kaip žmogui padedanti būtybė[118]. Tai rodo archaiškesnį tradicijos klodą, kai velnio vaizdinio dar nebuvo pasiekusi krikščioniškoji piktosios dvasios įtaka.

Šiame krašte M. Slančiausko užrašytose sakmėse nemažai užsifiksuota ir kitų pasaulėžiūros elementų. Randame daug sakmių, kuriose aptinkamas sielos, vėlės vaizdinys. Tikėta, kad po mirties vėlės turinčios atlikti atgailą. Vienu atveju, vėlė kenčia ugniakure[119], kitu – po spragilu[120]. Užrašyta reta sakmė apie sielą, išlekiančią iš burnos plaštakės pavidalu[121].

Gruzdžių krašto žmonės tikėję įvairių mitinių būtybių egzistavimu. Daugiausiai buvo paplitę sakmės apie žmonių san-

[98] SlŠLSA 304.
[99] SlŠLSP 42.
[100] SlŠLSA 201.
[101] SlŠLP 3.
[102] SlŠLSA 244.
[103] SlŠLSP 19.
[104] SlŠLSA 188.
[105] SlŠLSA 184.
[106] SlŠLSP 37.
[107] SlŠLSP 40.
[108] SlŠLSA 306.
[109] SlŠLSA 182.
[110] SlŠLP 115.
[111] Kerbelytė B. Žmogus sakmėse, *Liaudies kultūra*, 1992, nr. 4, p. 15.
[112] SlŠLSA 300.
[113] SlŠLSA 341.
[114] SlŠLP 80.
[115] SlŠLSA 153, 347.
[116] SlŠLSA 291.
[117] SlŠLSA 292.
[118] SlŠLP 126, 128.
[119] SlŠLSA 448.
[120] SlŠLSA 447.
[121] SlŠLSA 345.

tykius su laumėmis. Laumių prisibijota – per ilgai šeštadienio vakarais pirtyje verpusiai moteriai jos nulupusios odą[122], tačiau manyta, kad laumę galima ir pergudrauti – žmogui įšokus į linų lauką, ši mitinė būtybė lieka bejėgė[123]. Jeigu su laumėmis gerai sutari, jos atsidėkoja: mergina pirtyje paliko šilto vandens ir muilo, o iš ryto rado kaspinų[124]; pamatęs prie upės žlugtą skalbiančias laumes ir palinkėjęs joms geros dienos, jaunuolis kitą dieną radęs gražių drabužių[125].

Tikėta turtą gausinančių būtybių – aitvarų egzistavimu. Aitvaras įsivaizduotas kaip naktimis skraidanti ir savo šeimininkui gėrybes nešanti būtybė[126]. Namų aplinkoje jis pasirodydavęs kaip grūdus į geldas vemiantis gaidys[127] ar į dubenis vemiantis sviestą[128]. Aitvarus už tarnybą šeimininkai turėdavę šerti varškėčiais, raguoliais[129].

Tikėta ir vilko pavidalo mitinėmis būtybėmis – vilktakiais. Čia užrašyta visoje Lietuvoje populiari sakmė apie šeimininką vilktakį, užpuolantį savo samdinę[130]. Mus pasiekė ir labai reta sakmė apie su tabokmaliu nuo vilktakio apsigynusį poną[131], apie vilktakių gyvenimo ypatumus[132].

Keletas sakmių skirta atmosferos reiškinių valdytojui – Perkūnui. Šiame krašte, kaip ir visoje Lietuvoje, buvusi populiari sakmė apie medžiotoją ir Perkūną[133]. Kitoje sakmėje atsispindi tikėjimas, kad griaudžiant negalima eiti atsikaišius sijono skvernus, nes juose gali slėptis velnias[134]. Krikščionybės įtakoje sukurta sakmė apie vyrą, kuris nuo perkūnijos išsigelbėjo melsdamasis[135]. Po sakmę skirta gamtos reiškinio – viesulo – prigimčiai paaiškinti[136] bei mitinio povandeninio pasaulio būtybėms[137].

Tarp Gruzdžių apylinkių gyventojų buvo labai populiarios sakmės apie gyvates. Tai pasakojimai apie gyvačių miegą[138], kaip gyvatės renkančios iš akmens nuodus[139], apie gyvačių karalių[140]. Kūriniuose atsispindi ypatinga pagarba žalčiams: viena šeima užmušusi žaltį, tai joje mirę keturios dukterys[141]; jei žmonės sutraiškydavę žalčio kiaušinius, išnykdavę gyvuliai[142]; tikėta, kad namuose laikomas žaltys atneša laimę[143]. Čia užrašyta ir savita sakmė apie nederamai besielgusiam žmogui ant kaklo užsikabinusį žaltį[144].

Taip pat tikėta mistine paparčio žiedo galia[145], stebuklingomis žolelėmis[146].

Itin mėgtos sakmės apie pinigus. Manyta, esąs einantis pinigas – už jį perki tiek, kiek nori[147]. Aptinkame visoje Lietuvoje populiarių sakmių apie pinigų gavimo sąlygas: norint iškasti paslėptus pinigus, reikia valgyti mėšlą[148], atnešti dvylika galvų[149] ar *„pakrapinti“* šventintu vandeniu[150]. Šias sąlygas iškelia mirštantys šykštuoliai, kurie, nenorėdami sukauptų pinigų palikti savo namiškiams, stengiasi juos paslėpti ir užkerėti. M. Slančiausko užrašytoje sakmėje turtuolis net praryja visus savo auksinius pinigus kartu su geltonomis slyvomis[151].

Apie žmonių tikėjimą raganavimais, raganų, burtininkų egzistavimu ir kenkimu kaimo bendruomenei liudija sakmių apie raganas pluoštelis. Kenkianti ragana stengiasi ką nors pasiskolinti iš kaimynų[152], nužiūri gyvulius[153], pas kunigą atėjusi išpažinties kalba alegorijomis, kad tas nesuprastų, jog ji kenkusi

122 SlŠLSA 215.
123 SlŠLSA 212.
124 SlŠLSA 213.
125 SlŠLSA 474.
126 SlŠLSA 372.
127 SlŠLSA 225.
128 SlŠLSA 226.
129 SlŠLSA 224.
130 SlŠLSA 223.
131 SlŠLSA 323.
132 SlŠLSA 222.
133 SlŠLSA 267.
134 SlŠLSA 266.
135 SlŠLSA 418.
136 SlŠLSA 329.
137 SlŠLSA 262.
138 SlŠLSA 375.
139 SlŠLP 48.
140 SlŠLSA 477.
141 SlŠLSA 456.
142 SlŠLSA 459.
143 SlŠLSA 462.
144 SlŠLSA 287.
145 SlŠLSA 236, 380.
146 SlŠLSA 374, 406.
147 SlŠLSA 398, 399, 400, 424.
148 SlŠLSA 294.
149 SlŠLSA 293.
150 SlŠLSA 296.
151 SlŠLP 131.
152 SlŠLSA 423.
153 SlŠLSA 389.

© VšĮ „Versmės“ leidykla, Lietuvos lokaliniai tyrimai, ISSN 2029-0799

Interneto svetainės www.llt.lt. pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas, kurio nuorašas patvirtintas notaro 2010 08 16, internete nuolat skelbiamas nuo 2010 08 16.

aplinkiniams[154]. Raganą galima atpažinti pagal mirkčiojančias akis ir drebančią apatinę lūpą[155], o jos galios yra perduodamos[156]. Kartais raganauja kitatautis – latvis[157]. Nuo šių kenkėjų galima apsiginti: raganos, burtininkai bijo devyndrekio[158], jie negali pakenkti, jei prikalta į žemę aplink trobą vinių[159], jei laikomos špygos[160] ar kryžius[161]. Burtininkai galėdavę apdumti akis, sukelti haliucinacijas[162], užburti žmogų per atstumą[163]. Užrašyta įdomi sakmė apie pakaustytą kareiviui kenkusią raganą[164]. Tikėta atžindais – žmonėmis, galinčiais nužiūrėti[165].

Kaimo bendruomenėje egzistavo draudimai tam tikru laiku dirbti: žmogus negalėdavęs vežti mėšlo pentadieniais[166], prieš šventes ilgai siūti[167].

M. Slančiauskas užrašė nedaug *padavimų* – lokalinio pobūdžio kūrinių apie tam tikrus praeities įvykius. Aptinkame padavimą apie milžino vaiką[168], keletą padavimų apie Lupónių kalną[169], apie velnio neštą akmenį[170].

Liaudiškasis sąmojis atsispindi humoristiniuose kūrinėliuose – *anekdotuose*. Šaipomasi iš didelio merginų noro ištekėti[171], moterų ir vyrų santykių[172], pono ir valstiečio nesusikalbėjimo[173], žemaičių[174], kunigų[175].

Užrašyta nemažai *pasakojimų* – tikrais įvykiais paremtų atsitikimų. Didelę jų dalį M. Slančiauskas buvo girdėjęs dar vaikystėje iš senų žmonių, tad užrašęs iš savo atminties. Tai pasakojimai iš maro meto[176]. Neįtikėtinai, o kartais ir komiškai, nuskamba pasakojimai (juos M. Slančiauskas įvardinęs *pasakėlėmis*) apie senovėje buvusius miškus ir gyvūnus. Daugiausiai tai pasakojimai apie medžiotojų nuotykius: kaip medžiotoją užpuolė lūšis[177], kaip šis sugebėjo sumedžioti mešką ir šerną[178], komiškas pasakojimas apie vežime važiavusią mešką, kurią žydas palaikęs kunigu, apsirengusiu meškenomis[179], apie vilkduobes[180], apie vilkų medžioklę[181]. Tai ir atsiminimai apie Gruzdžių praeitį[182], apie *desintininkus*[183], apie žemių prie Gruzdžių dalijimą[184], apie žmonių pranašystes[185], apie bažnyčios bausmes nusidėjusiems jaunuoliams[186]. Dėmesio verti atsiminimai apie žmonių vargus dirbant dvaruose[187].

Iš Gruzdžių valsčiuje surinktos medžiagos mes ne tik galime susidaryti gana tikslų vaizdą, kaip XIX a. pab.–XX a. pr. gyveno Šiaurės Lietuvos kaimo žmonės, bet, lyginant jį su dabartiniu gyvenimu, pastebėti daugybę analogiškų realijų: ir tais laikais žmonės vaidijosi bei taikėsi, skriaudė vieni kitus bei gelbėjo nelaimėse; ir tada žmones kankino liūdnos ateities nuojautos regint besikeičiantį pasaulį, neramino kitaip į gyvenimą žiūrinti jaunoji karta. Taigi, M. Slančiauskas įamžino daug mums ir šiandien aktualių dalykų.

Aptarus Gruzdžių valsčiuje M. Slančiausko surinktą folkloro medžiagą, galime konstatuoti, jog daugiausiai čia užrašyta mitologinių sakmių. Folkloro fondus papildė ne tik visoje Lietuvoje labai populiarios sakmės (apie pinigus, raganas), bet ir palyginti reti kūriniai apie mitines būtybes (vilktakus, laumes). Labai populiarių būta stebuklinių pasakų. Tai liudija ne tik jų kiekis, bet ir faktas, kad kai kurios jų turi po 2–3 užrašymus.

[154] SlŠLSA 220.
[155] SlŠLSA 411.
[156] SlŠLSA 416.
[157] SlŠLSA 425.
[158] SlŠLSA 369.
[159] SlŠLSA 384.
[160] SlŠLSA 370.
[161] SlŠLSA 492.
[162] SlŠLSA 431, 432, 433.
[163] SlŠLSA 430.
[164] SlŠLP 149.
[165] SlŠLSA 376.
[166] SlŠLP 85.
[167] SlŠLSA 349.
[168] SlŠLSA 204.
[169] SlŠLSA 252, 257.
[170] SlŠLSA 346.
[171] SlŠLSP 4, 5, 147.
[172] SLŠLP 23, 25.
[173] SlŠLSA 136.
[174] SlŠLSA 144.
[175] SlŠLSA 149.
[176] SlŠLSA 509–512.
[177] SlŠLSA 515.
[178] SlŠLSA 516.
[179] SlŠLSA 517.
[180] SlŠLSA 518.
[181] SlŠLSA 519.
[182] SlŠLSA 500.
[183] SlŠLSA 506.
[184] SlŠLSA 507.
[185] SlŠLSA 332.
[186] SlŠLSA 489.
[187] SlŠLSA 501, 503.

Joms populiarumu nusileidžia buitinės pasakos, kurioms būdingas vietinis koloritas. M. Slančiauskas, rinkdamas tautosaką, dažnai orientavosi į kūrinius, turinčius didaktinio, komiško atspalvio bei etiologinio prado. Galbūt todėl nemažai užrašyta ir etiologinių sakmių, pasakų apie gyvūnus. Savitumu išsiskiria pasakojimai, kuriuose detaliai užsifiksavusi Gruzdžių krašto istorinė praeitis, buitis.

Surinktos medžiagos lyginimas su bendru Lietuvos pasakojamosios tautosakos repertuaru atskleidžia tradicijos fiksavimą: dauguma M. Slančiausko užrašytų pasakų yra būdingos Vidurio Lietuvai (ypač stebuklinės pasakos ir pasakos apie gyvūnus), nors nemažai yra ir originalių užrašymų ar kūrinių, populiarių visuose Lietuvos regionuose.

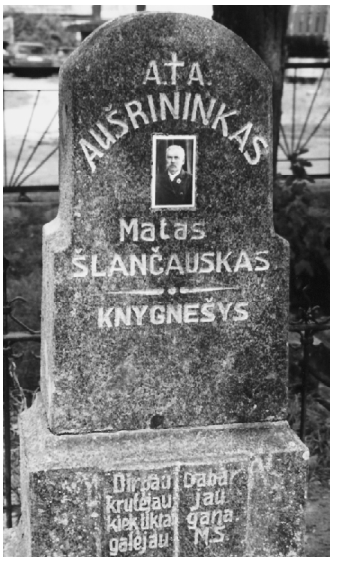

M. Slančiausko kapo paminklas Rudiškių kapinėse. 2002 m. D. Šniuko nuotr.

Sutrumpinimai

AT – The Types of the Folktale. A Classification and Bibliography. Antti Aarne's Verzeichnis der Märchentypen (FFC No 3) Translated and Enlarged by Stith Thompson, *FFC Communications*, Helsinki, 1961, No 184.

KLPTK I – Kerbelytė B. *Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogas*, Vilnius, 1999, t. 1: Pasakos apie gyvūnus. Pasakėčios. Stebuklinės pasakos.

KLPTK II – Kerbelytė B. *Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogas*, Vilnius, 2001, t. 2: Pasakos-legendos. Parabolės. Novelinės pasakos. Pasakos apie kvailą velnią. Buitinės pasakos. Melų pasakos. Formulinės pasakos. Pasakos be galo.

KLPTK III – Kerbelytė B. *Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogas*, Vilnius, 2002, t. 3: Etiologinės sakmės. Mitologinės sakmės. Padavimai. Legendos.

SlŠLP – *Šiaurės Lietuvos pasakos*, sur. M. Slančiauskas, par. N. Vėlius ir A. Seselskytė, red. K. Aleksynas, Vilnius, 1974.

SlŠLSA – *Šiaurės Lietuvos sakmės ir anekdotai*, sur. M. Slančiauskas, par. N. Vėlius ir A. Seselskytė, red. K. Aleksynas, Vilnius, 1975.

Straipsnis numatomas spausdinti „Lietuvos valsčių" serijos monografijoje „Gruzdžiai" (vyr. redaktorius ir sudarytojas *Damijonas Šniukas*).

Straipsnio kalbos redaktorius *Albinas Masaitis*, korektorė *Vida Kasparavičienė*, anglų k. redaktorius, vertėjas *Aloyzas Pranas Knabikas.*

Straipsnio priedai, skelbiami atskirai (tam skirtuose leidinio skyriuose):
1. Straipsnio santraukos lietuvių ir anglų kalbomis.
2. Žinios apie autorių.

Nurodymai dėl straipsnių naudojimo (citavimo): Skelbiant ar bet kokiu būdu panaudojant bet kurį elektroninio serialinio leidinio „Lietuvos lokaliniai tyrimai" svetainės www.llt.lt straipsnį ar jo dalį kartu su juo privaloma skelbti leidinio „Lietuvos lokaliniai tyrimai" visą nesutrumpintą pavadinimą, jo tarptautinio standartinio serialinio leidinio numerį ISSN 2029-0799, interneto svetainės www.llt.lt pavadinimą, tomo (darbo) sutartinį kodinį pavadinimą, straipsnio autorių, straipsnio pavadinimą, „Lietuvos valsčių" serijos ir monografijos, kuriai straipsnis parašytas, pavadinimus bei straipsnio pirmojo paskelbimo serijos monografijoje ir jo paskelbimo svetainėje www.llt.lt datas (jei šios datos sutampa, skelbiama viena – paskelbimo svetainėje www.llt.lt data).